

Deviacija ir socialinė kontrolė. Deviacijų sociologijos istorija ir teorijos*

Šio straipsnio tikslas yra aptarti sąvokas, kurios pradedamos vartoti lietuviškajame sociologijos diskurse. Deviacija ir socialinė kontrolė yra tarpusavyje glaudžiai susijusios sąvokos. Pirmoji iš jų yra ideologiškai ir stereotipiškai angažuota ir diskriminuojanti, o antroji dėl savo abstraktumo yra vartojama tik instrumentiškai kaip veiksny, užtikrinantis teisinę ir normatyvinę elgesio kontrolę. C. Sumneris, paskelbęs deviacijų sociologijos mirties liudijimą, teigė, kad bendro vardiklio elgesio, neatitinkančio visuomenės normų, paieška buvo pagrindinė deviacijų sociologų klaida, atvedusi mus į ideologijos cenzūros amžių. Klausimas, į kurį bandoma atsakyti šiame straipsnyje, susijęs ne tik su teigimu, kad deviacijos sąvoka yra netikslinga, ar su svarstymu, kuria prasme vartotina socialinės kontrolės sąvoka. Visuomenės diferenciacijos ir chroniškos 'anomijos' kontekste svarbu išsiaiškinti, kaip sumažinti nepageidaujamo elgesio (ir nusikaltimų) augimą ir užtikrinti socialinę tvarką, kaip apsaugoti individą nuo visagalės socialinės kontrolės ir cenzūros. Tačiau atsakymų į tokius klausimus galima ieškoti tik įsigilinus į teorijų ir iš jų kylančių sąvokų istorinį kontekstą ir atsižvelgiant į jau praėjusiame šimtmetyje padarytas sociologų klaidas.

Tikriausiai niekas nesistebi paradoksaliu faktu, kad tuomet, kai Vakaruose deviacijų sociologijai yra rašomi mirties liudijimai, Lietuvoje ši disciplina, kaip ir pati sąvoka, dar tik pradeda formuotis. C. Sumnerio parašyta knyga intriguojančiu pavadinimu *Deviacijų sociologija: mirties liudijimas* galbūt labiausiai ir paskatino pradėti rašyti šia tema, tačiau mano domėjimas šia sritimi nebuvo atsitiktinis.¹ Prieš keletą metų toje pačioje knygoje Sumneris (1994:8) teisingai pažymėjo, kad mokslo disciplinos egzistuoja kitaip negu profesoriai, jos miršta, bet ir atgimsta kitur, tik ne savo gimtinėje: "Deviacijų sociologija kada nors iš tikrųjų gyvuos kituose kraštuose, kurie laiko ir erdvės požiūriu yra atitolę nuo post-modernios visuomenės". Taigi iš karto kyla

klausimas: ar tikrai mums reikalinga tokia disciplina, kuriai jau rašomi mirties liudijimai? Atsakymas turbūt nelengvas, galbūt šiek tiek aiškiau pasidarytų, jeigu būtų įmanoma paklausti: ką reiškia bendroji *deviacijos* (ir su ja susijusios *socialinės kontrolės*) sąvoka ir ar verta sociologams vartoti apibrėžimą, kurio reikšmė ir atsiradimo istorija lietuviams nelabai žinoma, o lietuviškasis atitikmuo (kaip, beje, ir angliškas/prancūziškas žodis '*deviance*') kvepia stereotipais, išankstiniu nusistatymu, stigmatizavimu, diskriminavimu ir galiausiai socialine atskirtimi? Tačiau čia jokiais būdais nekeliu sau tikslo ką nors įtikinti (nes kalbėjimas apie šiuos dalykus yra labai arti moralizavimo, kurio visi dažnai vengia, tačiau nuolatos ir neišvengiamai su juo susiduria).

Tie, kurie rašė apie 'deviacijas' ir kūrė deviantologijų centrus, niekad jos neatsisakys.

Kita vertus, esmė yra ne pavadinimuose. Mano nuomone, problemos prasideda tada, kai pradama operuoti tokiais sąvokomis kaip *deviacija* ar *socialinė kontrolė* iš anksto neįsigilinus į jų reikšmę arba 'ontologinę realybę'², neatsižvelgus į socialinį-politinį ir istorinį kontekstą, kuriame jos gimė, formavosi ir įgavo tam tikrą politinį/ideologinį atspalvį. Vienas iš pagrindinių argumentų yra tas, kad deviacijų sociologijos teorija (kaip, beje, ir pati sąvoka) išsigimė dėl jos kūrėjų begalinio suinteresuotumo surasti vieną bendrą vardiklį socialines normas neatitinkančio žmogaus elgesiui. Bendro deviacijos (kaip ir vėliau atsiradusių *socialinės deviacijos*, *moralės degeneracijos*, *socialinio neadekvatumo*) apibrėžimo ir jį paaiškinančios teorijos paieška šiame ideologijos cenzūros amžiuje buvo pagrindinė deviacijų sociologų klaida, kuri nulėmė deviacijų sociologijos žlugimą (C. Sumner 1994).

Kitas klausimas - apie socialinę kontrolę. Sociologiškas mąstymas iškart verčia klausti: kaip reikia kontroliuoti tokį elgesį, kuris neatitinka visuomenės normų ir lūkesčių? Prieš pradėdamas kalbėti apie šios sąvokos sąsajas su 'deviacija' (nusikaltimais) galima būtų prisiminti S. Coheno (1985:1) vartojamą neutralų socialinės kontrolės apibrėžimą ir panaudoti lietuviškuosius deviantinio elgesio apibrėžimų 'išradimus', kurie funkcionuoja nūdienos Lietuvos socialiniuose moksluose, socialinėje politikoje, žiniasklaidoje, kriminologijoje, teisėje (ypač policijoje), medicinoje ir t.t. Tuomet socialinė kontrolė gali būti suprantama kaip visuomenės organizuota reakcija į žmonių elgesį, kuris laikomas problemišku, asocialiu, rizikos grupių, marginaliniu, patologiniu, psichopatologiniu, iškrypėlišku ir pan. Visuomenės reakcija į tokį elgesį nusakoma įvairiausiomis formomis: prevencija, išpėjimais, baudomis, bausmėmis, gydymu, reabilitacija, reintegracija ir t.t.

Mano tikslas šiame darbe - trumpai apžvelgti

deviacijos ir socialinės kontrolės sąvokų atsiradimą ir kaitą deviacijų sociologijos ir kriminologijos istorijos bei teorijos kontekste pasitelkus jau minėto C. Sumnerio (1994) analizę. Dėl vietos stokos šiame straipsnyje įmanoma tik fragmentiškai pateikti pagrindines idėjas ir analizuoti jų poveikį tolimesnei idėjų apie deviacijas ir kontrolės raidai; o tai, aišku, yra vienas iš šio darbo trūkumų. Tokia ambicinga intencija gali būti pateisinama tik tokiu atveju, jeigu galvojama, kad visa ši istorija yra tik pradinis žingsnis pradedant suprasti idėjų istoriją ir kartu apmąstant žmonių elgseną ar gyvenimo būdą, kuris vienu gali būti įvardijamas tik kaip 'alternatyvus', kitų - 'nenormalus', dar kitų - kaip 'nusikaltimas'. Šiame tekste nėra pasiūlyta teorijų klasifikacija³, nors ji istoriškai ir susiformavusi. Būtų paprasčiausia konvenciškai priskirti E. Durkheimą pozityvizmui, tačiau kai kurios jo idėjos atspindėjo naują XX a. mąstymą. Mano tikslas veikiausiai yra ne klasifikuoti teorijas, bet aprašyti deviacijų sociologijos idėjų istoriją ir aptarti tuos tematinis kontekstus, kuriuose formavosi *deviacijos* ir *socialinės kontrolės* sąvokos.

C. Sumnerio pagrindinė idėja, kad deviacijų sociologija kaip disciplina yra išnykusi ir neegzistuojanti, nes yra praradusi savo objektą, Lietuvos kontekste gali nuskambėti kiek eretiškai. Tačiau C. Sumneriui rūpėjo idėjų istorija ir todėl šioje knygoje jis kviečia sudėti ginklus, pagerbti mirusiuosius ir nekovoti dėl "hegemonijos prie pavojingo kapo". Lietuviams, bepradedantiems reanimuoti mirusį deviacijų sociologijos kūną, kyla keletas pavojų. Pirma, žavėjimasis pažangesnėmis negu pozityvizmas deviacijų sociologijos teorijomis ir jose išsiskiriusių sąvokų vartojimas gali mus privesti prie tyrimo problemų, kurios mus veda į aklavietę (Acus 2000). Antra, sociologinis polinkis apibendrinti socialines grupes susiejant jas su asocialiomis šeimomis, deviantais ar rizikos grupėmis (tai yra būdinga ne tik sociologams) yra toks pat juokingas kaip, tarkim, nūdienos lietuviškos žiniasklaidos bandymai žadinti 'moralinę paniką'

ir kurti naujus 'liaudiškus velnius'⁴ bandant ieškoti bendrybių tarp pedofilijos ir homoseksualizmo, arba vagišiaus, kuris kartkartėmis iš lentynos parduotuvėje pagriebia kramtomos gumos, ir nar komano, kuris sunkiai serga priklausomybės liga. Dėl to įdomu sužinoti, kokia perspektyva būtų naudingiausia lietuviams sociologams? Viena iš įtakingiausių ir iki šiol Lietuvoje neišversto sociologijos teksto (Mills 1959) pavyzdžiu į pirmą vietą iškelčiau istorinę perspektyvą. Iš pradžių reikėtų pasidomėti, kaip mokslas plėtojosi istoriniu požiūriu, ir tik tada galima pradėti kurti naujus diskursus.

Deviacijos ir socialinės kontrolės sąvokos

Pažvelgus į socialinius ir politinius įvykius Vakarų Europoje ir Šiaurės Amerikoje XIX a. pabaigoje ir XX a. pradžioje ir į socialinės teorijos, nagrinėjančios visuomeninės tvarkos ir teisės klausimus, raidą aiškėja socialinė teorijų ir idėjų logika arba, kitaip tariant, sąvokų priklausomybė tam tikro laikotarpio kultūros ir politikos bei socialinių pokyčių kontekstui. Deviacijų sociologijos idėjų istorija ir *deviacijos* bei *socialinės kontrolės* sąvokos raida rodo, kaip visuomenės modernizacija⁵ ir su ja susijusių socialinių nelaimių našta (nedarbas, imigracija, nusikalstamumas) paveikė socialinių mokslų atstovų norus ieškoti būdų kaip išvengti socialinės netvarkos, o vėliau ir priemonių, kurios sumažintų neigiamą socialinės kontrolės poveikį individui. *Deviacijos* ir *socialinė kontrolės* sąvokos atsirado sociologijos teorijos ir kriminologijos diskursuose jau XIX a., o XX a. kapitalizmas ir jo kultūrinės formacijos buvo tas kontekstas, kuriame, pasak C. Sumnerio, buvo "kepas deviacijų sociologijos tortas".

Žvelgiant į deviacijų teorijos istorinę perspektyvą netrukus galima įvardinti tendencijas, kurios būdingos visai socialinei teorijai, – tai perėjimas iš XIX a. moralinio absoliutizmo amžiaus į XX a. moralinės diasporos erą (Sumner 1994). Vi-

sas deviacijų sociologijos egzistavimo laikotarpis gali būti skirstomas į tris periodus: 1. Pirmojo tarpsnio pradžią galima sieti su Emilio Durkheimo socialinės teorijos dominavimu Vakarų Europoje, o pabaigą – su amerikiečių sociologinės teorijos ir ypač simbolinio interakcionizmo įtakos stiprėjimu iki 1930-ųjų metų; 2. Antrasis periodas – deviacijų sociologijos "klestėjimo" trisdešimtmetis iki 1960-ųjų metų, kai dauguma mokslininkų savo argumentus grindė *socialinės kontrolės* ir *etikečių teorijų* nuostatomis; 3. Paskutinysis periodas – tai deviacijų sociologijos nykimo laikotarpis, siejamas su naujosios (kritinės) kriminologijos įtakos didėjimu apie 1970 m. Kadangi kriminologijos įtakos deviacijų sociologijai aptarimas turbūt reikalauja atskiro straipsnio, siūlau atkreipti dėmesį į du pagrindinius klausimus: kaip formavosi deviacijos ir socialinės kontrolės sąvokos ir kokios įtakingiausios idėjos yra priešingos ir kvestionuojančios deviacijų sociologijos ateities perspektyvas.

E. Durkheimas - deviacijų sociologijos tėvas⁶

Kaip jau minėta, *deviacijos* sąvokos susiformavimas yra glaudžiai susijęs su E. Durkheimo vardu ir nors deviacijų sociologija kaip savarankiška disciplina atsirado tik 1951 m., E. Durkheimo *Sociologijos metodo taisyklių* paskelbimo – 1895-ieji – metai galėtų būti įvardijami kaip deviacijos sociologijos gimimo metai. Tiesa, iki šiol galima aptikti nesutarimų dėl tų, kurie paminėjo šią sąvoką. Anot Sumnerio (1994:5), belgų astronomas Adolphas Quetelet, kuris taip pat domėjosi žmogaus elgesio aprašymais, tikrai vartojo *deviation* sąvoką. Tačiau, jo supratimu, 'deviation' reiškė žmogaus elgesio neatitikimą jo suskaičiuotam statistiniam elgesio vidurkiui. *Deviacijos sąvoka, iš kurios vėliau išsivystė deviacijų sociologijos diskursas, yra kildinama iš jos sąryšio su socialinėmis normomis ir kolektyviniais jausmais, apie ku-*

riuos kalbėjo E. Durkheimas.

E. Durkheimas *deviacijos* sąvoką vartojo gana retai, bet, sukurdamas kitų sąvokų tinklą, apibrėžė erdvę arba teorinį diskursą, kuriame susiformavo disciplina, vėliau sociologų pavadinta 'deviacijų sociologija' (C. Sumner 1994). Vienas iš labai svarbių klausimų E. Durkheimo socialinėje teorijoje (svarbių ir deviacijų sociologijos teoriniam pagrindimui) buvo 'socialinio reguliavimo' ir 'disciplinos' aiškinimas. Viena vertus, E. Durkheimas (1996: 67, orig. 1895) pagrindė socialinių faktų (pvz., kalbos, moralės, savižudybės, baudžiamosios teisės ir t.t.) normalumą tam tikrais visuomenių raidos periodais ir pabrėžė elgesio, neatitinkančio socialines normas, neišvengiamumą, netgi jo teigiamą poveikį visuomenės raidai: "nusikaltimas kaip socialinis faktas yra visuomenės sveikatos veiksnys ir integrali visų sveikų visuomenių dalis" (E. Durkheim, cit. iš C. Sumner 1994: 15, aut. vert.). Tačiau, kita vertus, sociologijos klasikas daugelį socialinių problemų (pvz., savižudybių) priežastis siejo su socialinės disciplinos sistemos disbalansu ir 'anomija'. Durkheimas (1970, orig. 1897) kritikavo *mechaninį* *solidarumo* visuomenės, kuriose dėl stiprių kolektyvinių jausmų, ribotos minčių ir veiksmų laisvės kyla pernelyg didelio socialinio reguliavimo ir represijų grėsmė. Bet kartu nepateisino ir *organinį* *solidarumo* visuomenėse vyraujančio individualizmo ir moralės suirimo.⁷ Šios Durkheimo idėjos apie socialinį nusikaltimų ir deviacijų normalumą ir individualizmo skatinamą neišvengiamą nusikaltimų skaičiaus moderniose visuomenėse išaugimą, susiformavo požiūrį, kuris vėliau buvo plėtojamas kitų kartų sociologų ir kriminologų: perdėm akcentuojamas ir autoritarinis deviacijų ir nusikaltimų disciplinavimas (kontrolė) suponuoja 'nenormalų' ar 'nesveiką' (t.y. pernelyg didelį) nusikaltimų skaičių visuomenėje.

Kitas ne mažiau reikšmingas Durkheimo argumentas yra susijęs su *deviacijos* ar *nusikaltimo* sąvokos ir *kolektyvinės moralinės sąmonės* sąry-

šiu. Durkheimo teigimu, deviacija nėra tam tikras elgesio būdas, kuris iš esmės laikytinas patologišku, - deviaciją apibrėžia kolektyvinė moralinė sąmonė. Durkheimas (1966, orig. 1895) aiškina, kad bet kurioje visuomenėje atsirasi individų, kurių elgesys, kalba ar veiksmai neatitiks egzistuojančių normų, o kartu kai kurie 'nukrypimai' bus įtraukiami į nusikaltimų sąrašą, pateikdamas atsakymą į klausimą, kodėl netgi mažiausi 'nukrypimai' nuo normos vėliau tampa neleistini: "juo kolektyvinė sąmonė stipresnė ir sugeba geriau užkirsti kelią 'kitokiems' elgesio modeliams, tuo ji jautriau ir kruopščiau reaguoja netgi į nežymius nukrypimus. Ta pačia gravitacijos jėga ji pradės reaguoti į nereikšmingus neatitikimus normoms, kaip ji reaguoja į nusikaltimus" (cit. iš C. Sumner 1994:16; aut.vert.).

Bet svarbiausiu Durkheimo įnašu kuriant 'deviacijos' diskursą sociologijos istorijoje tikriausiai reikėtų laikyti jo 'trichotomijos' teoriją, kur jis apibrėžia tris individo elgesio neatitikimo socialinėms normoms laipsnius: *nusikaltimą*, *deviaciją*, ir *skirtingumą*. Visose visuomenėse, anot jo, neišvengiamas tam tikras individo elgesio diferenciacijos laipsnis. Kokios bebūtų socialinės normos ar kolektyviniai jausmai, tam tikri skirtingumai bus įvertinami kaip 'nukrypimai', o kiti bus griežtai sankcionuojami kaip nusikaltimai. Deviacijų sociologijos pradininkas tvirtino, kad siekiant socialinės pažangos visuomenėje turi atsirasti tam tikras tolerancijos kiekis, tam tikra veikimo erdvė tarp elgesio, kuris galėtų būti įvardijamas kaip alternatyvus (skirtingas), ir nusikaltimo, nes šitaip atsiranda lankstesnė moralinė tvarka ir socialinė struktūra. Kitaip tariant, deviaciją Durkheimas supranta kaip moralinę erdvę, išsidėsčiusią tarp 'kitoniškumo' (skirtingumo) ir nusikaltimo, į kurią galima žiūrėti nuolaidžiau negu į nusikaltimus, ir dėl to jos cenzūra turi būti švelnesnė. Pasak Sumnerio (1994:17), šią E. Durkheimo teorinę poziciją galima įvardinti kaip deviacijų sociologijos užuomazgą, nes deviacija tapo socialiniu faktu, normaliu ir

sveiku visuomenės aspektu, kurio nenulemia kurios nors transcendentinės ar universalios vertybės. Galima daryti išvadą, kad, viena vertus, Durkheimas perteikė XIX amžiaus pozityvizmą.⁸ Nusikaltimų statistiką jis suprato kaip veidrodį, atspindintį tikrąjį visuomenės moralės veidą ir manė, jog teisė yra tiksli visuomenės kolektyvinių jausmų raiška, bet ne tam tikrų interesų konflikto rezultatas; dėl šios priežasties nusikaltėlius buvo linkę vadinti moraliniu ir psichologiniu požiūriu patologiškais asmenimis. Kita vertus, jis perteikė ir XX a. pradžios abejones, ironiją ir požiūrį, kad nusikaltimus kaip socialinę kategoriją suformuoja tam tikros visuomenės kolektyviniai jausmai, o ne kurios nors universalios vertybės. Be to, jis netikėjo, kad visuomenė gali egzistuoti be nusikaltimų ar moralinės cenzūros, o taip pat siūlė atkreipti dėmesį į tai, kad 'deviantai' parodo, kuria linkme turi vykti socialinės reformos.

Simbolinis interakcionizmas

Nors Durkheimio idėjos XX a. pradžioje rado atgarsį Vakarų Europoje, labiausiai jomis susidomėta Jungtinėse Amerikos Valstijose, kur tuo metu dėl augančios urbanizacijos, emigracijos ir kapitalo augimo kilo bedarbystės, nusikalstamumo bangos ir buvo intensyviai ieškoma būdų kaip išvengti socialinio chaoso. Sumneris (1994:23) nurodo du politinius tikslus, kurie iškilo deviacijų sociologijai po Durkheimio mirties. Pirma, dėl tuo metu didėjančios socialinės įtampos, nacionalizmo bangos ir konfliktų, kylančių tarp skirtingų klasių, rasių bei lyčių, deviacijų sociologija turėjo adekvačiai reaguoti į tuometinę mokslinę, klinikinę ir intelektinę retoriką (ypač būdingą psichologijai ir psichiatrijai) ir diskursą tarp liberalizmo, ginančio pramoninio kapitalo pažangą, ir konservatyvizmo, kuris kritikavo alternatyvius gyvenimo būdus. Antra, ydingas moralės reguliavimo mechanizmas, nesugebantis prigesinti nusikaltimų ir nukrypimų sprogdimo, akivaizdžiai reikalavo refor-

mų. Dėl šios priežasties turėjo būti išrastas naujas socialinės kontrolės 'menas', kuris ne tik apsaugotų visuomenę nuo chroniškos anomijos būsenos, bet ir pristabdytų pernelyg didelį disciplinavimą ir baudimą. Kitaip tariant, *deviacijų sociologija turėjo atsakyti į dviprasmiškus moralės, tolerancijos ir socialinės kontrolės klausimus, kurie tapo pagrindiniais Durkheimio pasekėjų mokslinio diskurso objektais.*

1920 m. JAV vyksiančių debatų tarp politikų ir intelektualų dėl nepageidaujamų ir vadinamųjų 'socialiai neadekvačių' visuomenės individų (silpnapročių, nesveikų, kriminalų, iškrėpėlių, epileptikų, kurčiųjų, aklųjų) įvardijimo ir jų kontrolės kontekste, Čikagos mokyklos sociologai, kurie suformavo simbolinio interakcionizmo teorinę paradigmą (C.H. Cooley'is, R. Parkas, G.H. Meadas, W.I. Thomasas, F.M. Thrasheris, L. Wirthas, H. Blumeris ir kt.), Durkheimio pavyzdžiu normų neatitinkančio elgesio priežasčių optimistiškai ieškojo nestabilioje modernios visuomenės evoliucijos raidoje. Šie Čikagos mokyklos sociologai, pateikę daug statistinės medžiagos, aukštą nusikaltimų lygį aiškino analizuodami socialinės integracijos laipsnio, socializacijos ir socialinės aplinkos poveikį individui. Pavyzdžiui, G.H. Meado simbolinės sąveikos ir kokybinių metodų technika grindžiama teorija apie socialinį veiksma kaip refleksyvų, tikslingą ir kūrybišką atsaką į objektyvias socialines sąlygas akcentavo kultūrinės vertybės ir išmokstamą pasirinkimą kaip esmines asmens reakcijas į aplinką. Jo socialiniai-psichologiniai argumentai išplaukė iš filosofinio supratimo, kad neįstengsime užtikrinti pilietinį ir egzistencinį saugumą, jeigu neatsikratysime požiūrio, kad tik naikindami nukrypimus galime kontroliuoti visuomenę (Mead 1918). Tačiau reikšmingiausia turbūt buvo Meado *apibendrinto kito* sąvoka, kuri padarė didelę įtaką interakcionistiniam deviacijos apibrėžimui, kuris deviaciją nusako subjektyviai ir yra kitų asmenų reakcijos į tam tikrą veiksmą rezultatas. Pasak Meado (1962, orig. 1934), mūsų veiks-

mus lemia mūsų pačių suvokimas apie save (*self*) ir tos betarpiškos situacijos, kurios sudaro mūsų aplinką, o mūsų suvokimą labai dažnai lemia mums svarbių žmonių lūkesčiai ir reakcijos: “[...]mums svarbių kitų žmonių dėka socialiniai procesai daro įtaką mūsų elgesiui; šitaip, pavyzdžiui, bendruomenė kontroliuoja savo individualių narių elgesį” (Meadas, cit. iš C. Sumner 1994: 69).

Tačiau Meadas yra skambus žodis sociologams: kalbėdami apie Čikagos mokyklą ir jos įtaką dažnai minime G.H. Meadą, E. Sutherlandą (diferencinės asociacijos teorijos atstovą)⁹, tačiau visiškai užmirštame apie Cooley'į, Trasherį, Parką, Thomasą, Wirthą, Znanieckį. C. Sumnerio istorinė analizė rodo, kad būtent Parko idėjose apie ‘pirmines’ (dažniausiai etnines) grupes ir jų svarbą konformizmui galime aptikti socialinės kontrolės teorizavimo ištakas. Anksčiau dirbęs žurnalistu Robertas Parkas jau 1925 m. argumentuotai pagrindė teiginius, kurie šiais laikais jau yra tapę sociologiniais traukimais, pvz., kad efektyvi socialinė kontrolė įmanoma tik pirmineje grupėje (šeimoje). Tuo metu Wirthas pabrėžė *deviacijos* sąvokos ideologinį aspektą ir nepasidavė tendencijai ieškoti universalios, kriminalinių elgesį paaiškinančios, teorijos. Sumneris (1994:49) aiškina, kad po Wirtho *socialinės deviacijos* sąvokos išradimo “kontrolė turėjo būti ne tik socialinė, bet ir demokratinė, o deviacija yra ne personalinė, bet socialinė, priešingu atveju bausmė pažeidėjams būtų diskriminuojanti ir neproduktyvi.”

Taigi *simbolinio interakcionizmo* ir ypač *Čikagos mokyklos* įtaka *deviacijos* sąvokai buvo milžiniška. Nors ir neneigiant, kad jos formavimuisi labai daug įtakos turėjo ir socialinės kontrolės (etikėčių) teorijų kūrėjai, kuriuos aptarsime vėliau, iš tikrųjų požiūris, kad dėka kultūros ir bendruomenės individas išmoka reaguoti į socialinę aplinką ir kad kalbėti apie deviaciją galima tik kaip apie socialinę deviaciją, susiformavo Čikagos mokykloje. Taigi idėjos apie socialinę kontrolę, sociali-

nę integraciją bei korporatyvinę visuomenę bei sąvokų ideologinį angažuotumą gimė jau XX a. trečiame dešimtmetyje Čikagoje.

Socialinės kontrolės teorijos ir deviacijų sociologijos suklestėjimas

Kalbėjimas apie socialinę kontrolę įmanomas dviem būdais: pirma, galima bandyti ieškoti šios sąvokos ištakų, tirti idėjų istoriją įvardijant kintančias šio proceso reikšmes; antra, galima bandyti ieškoti sąsajų tarp kai kurių teoretikų, pvz., E. Lemerto, H. Beckerio, E. Goffmano, kurių idėjos labiausiai paveikė socialinių mokslų raidą šioje srityje. Kadangi mano intencija yra ne analizuoti, o tik pateikti socialinės kontrolės teorijos pagrindinius principus (kad aiškėtų socialinės minties apie deviaciją ir socialinę kontrolę plėtojimas), pasirinkau antrąjį variantą, tačiau galutinis mano tikslas - atrasti ir teminius laukus, kuriuose įmanoma sociologiškai nagrinėti socialinę kontrolę. Tačiau vis dėlto norisi prisiminti D. Blacko (1984) išleistą dvitomį apie socialinės kontrolės prigimtį. Čia jis bando konstruoti apibendrinančią socialinės kontrolės teoriją ir pateikia daug empirinės medžiagos apie įvairius socialinės kontrolės institutus ir politines formacijas pradedant industrijo kapitalo ir totalitarinių režimų valstybės kontrole, bausmėmis ir baigiant aprašymais apie socialinės kontrolės pavyzdžius (riaušes, demonstracijas, protesto akcijas ir t.t), kylančius “iš apačios”. Blacko bendrosios teorijos apie socialinę kontrolę paieškos rodė, kad įmanoma atrasti tam tikrus universalius dėsningumus, pagal kuriuos valstybės, atskiros institucijos arba, tarkim, profesionalai ‘kontroliuoja’ individų elgesį įvairiuose visuomenėse ir skirtingais laikotarpiais. Anot Bobo Fine'o (1986), tokio sociologinio mąstymo pagrindinis trūkumas ir pavojus yra tai, kad tam tikrų konkrečių istorinių socialinės kontrolės formų sugretinimas ir apibendrinimas galiau-

siai išranda socialinės kontrolės formas, kurios yra tarytum bendros visų laikų visuomenėms ar mažoms socialinėms organizacijoms. Todėl dar kartą norisi pabrėžti: kaip ir 'deviacijos', taip ir 'socialinės kontrolės' sąvokos, kuriomis operuoja 'socialinės kontrolės' kūrėjai, yra susiformavusios moderniose kapitalistinėse valstybėse ir jose vyravusių ideologijų ir mokslo metodų kontekste. Pavyzdžiui, kriminologijoje *socialinės kontrolės* terminas istoriškai įgavo formalią reikšmę, t.y. vartojant šį žodį dažniausiai turima omenyje visuomeninė kontrolė, kuri egzistuoja įstatymų ir tam tikrų prievartos institucijų forma. Jau XIX a. kriminologijos kaip mokslo apie socialinę kontrolę, stimuliuojamo Vakarų kapitalizmo ir *laissez-faire* liberalizmo, pagrindinė užduotis buvo pateisinti ir įteisinti besikeičiančią valstybės ideologiją socialinių problemų (ypač vaikų teisių apsaugos, alkoholizmo, sergamumo, kalėjimų augimo) atžvilgiu bei augančią intervenciją smulkiųjų verslininkų ekonomikos atžvilgiu (Dahl 1977).

Tradiciniu požiūriu sociologijoje *socialinės kontrolės* sąvoka siejama su E. A. Rossu, kuris 1901 m. suformulavo sampratą, kad visuomenės reguliuoja savo narių elgesį pasitelkdamas bendrąsias moralės normas. Tačiau, kaip jau buvo minėta ankščiau, šie klausimai apie socialinį reguliavimą jau buvo keliami ir E. Durkheim'o darbuose, ir ypač toks socialinės kontrolės supratimas buvo kritikuojamas Čikagos mokyklos atstovų. R. Parkas (1921) argumentavo, kad socialinę vienybę modernioje visuomenėje lemia ne 'bandos' sąmonė, toks pats mąstymas ar imitacijos, bet ji atsiranda ir sustiprėja kolektyvinio individų veiksmo atveju. Gyvendamas daugiakultūrinėje visuomenėje Parkas pastebėjo, kad skirtingų kultūrų skirtingus individus sujungia tik bendras ir 'korporatyvus veiksmas' ir kad šiuo požiūriu socialinė kontrolė yra pagrindinė visuomenės problema. Taigi būtent Parkas iškėlė metodo problemą ir klausimą, kaip tyrinėti procesus, kai individai yra priversti veikti

kartu (bendradarbiauti). Šis klausimas buvo svarbiausias deviacijų ir socialinės kontrolės sociologams, tai buvo XX a. liberalaus pliuralizmo filosofų, kurie kėlė korporatyvizmo ir socialinės demokratijos klausimus, esminė problema.

Viena iš ryškiausių asmenybių kuriant *socialinės kontrolės* teoriją buvo Edvinas Lemertas, kurio požiūriu, sociologiškai reikia analizuoti procesus, kuriems vykstant valdžia ir individai sugėba veikti 'kitų' žmonių reakcijas, todėl svarbu nustatyti ir atskirti elgesio taisykles ir technikas, kurias pasitelkus šios taisyklės yra 'įskiepijamos' individui.¹⁰ Lemerto teorijoje aiškėja, kad socialinės kontrolės klausimas turi būti siejamas veikiau su konfliktais visuomenėje, tam tikromis taisyklių technikomis ir jų simboline organizacija negu su bendrąja morale, liaudiška patirtimi ar konformizmu. Todėl socialinę kontrolę geriausia analizuoti kategoriškai, t.y. kelti klausimus apie *galią*, jos pobūdį ir apimtį, pasiskirstymą, tikslus ir metodus.¹¹ Kita vertus, ne mažiau sviri Lemerto (1951) mintis, kad socialinė deviacija atsiranda ne tik dėl kultūrinių skirtumų labai diferencijuotoje, individualizuotoje ir daugiakultūrinėje visuomenėje; tai yra ir socialinės kontrolės rezultatas. Pasitelkęs *subkultūros* ir išradęs *antrinės deviacijos* sąvokas¹², jis pateikė du pagrindinius argumentus:

1. Tarp savęs konfliktuojančios visuomenės grupės, siekiančios valdžios arba jau įgijusios galią valdyti socialinės kontrolės institucijas, savo neformaliomis ar formaliomis reakcijomis sukuria tiek pat deviacijos, kiek ir sunaikina: išigilinę į tokias reakcijas pamatysime, kad kiekvienoje bendruomenėje egzistuojanti politinė grupuotė, siekianti sugėdyti politines partijas, esančias valdžioje, būtinai iškels į paviršių kurį nors nereikšmingą deviantinį veiksma – nusikaltimą arba licenzijos pažeidimą (Lemert 1951, cit. iš Sumner C. 1994:194);

2. Nėra mokslinio pagrindo skirstyti žmones į normalius ir patologinius, nes skirtumai tarp individų yra socialiniai. Pastariesiems socialinė

cenūra suteikia nusikaltimo ar deviacijos reikšmę.

Vis dėlto *socialinės kontrolės* sąvoka sociologams turbūt dažniausiai asocijuojasi su gerai žinomais ir lengvai skaitomais autoriais - E. Goffmanu ir H.C. Beckeriu. Kalbėti apie socialinę kontrolę ir nepaminti šių autorių būtų tas pat, kaip ir kalbėti apie bausmes ir nekreipti dėmesio į M. Foucault palikimą. Tačiau mano tikslas yra ne tik ieškoti panašumų tarp šių dviejų autorių, nors jiems abiems rūpėjo tie mikrosociologiniai procesai ir žmonių sąveika, kuriems vykstant 'klijuojama' devianto etiketė. Šiame kontekste taip pat naudinga būtų trumpai pabrėžti, kuo išsiskiria H. C. Beckeris ir kokią įtaką turėjo jo idėjos sociologams, kuriems rūpėjo rasti atsakymus į deviacijos ir jos kontroliavimo klausimus.

Tiek Goffmano (1968a ir 1968b) *Stigma, Psichiatrinės*, tiek jau bestseleriu tapusio Beckerio (1963) *Autsaideriai* skelbia šiuos pagrindinius postulatus: deviacija yra sukuriama vykstant individų sąveikai tarp asmens, kuris padaro kažką ne taip, ir tų, kurie turi galios ar suinteresuotumo į ją reaguoti. Todėl deviacijos kaip elgesio fenomeno negalime matuoti kiekybiškai. Deviacija yra atsako į tam tikrą veiksmą rezultatas. Tuo metu, kai Lemertas ir Goffmanas pabrėžė, kad 'etiketė', kurią įgauna 'socialinis deviantas', yra socialinės kontrolės institucijų darbo rezultatas¹³, Beckeris, jiems pritardamas, mąstė plačiau. Šio džiazo muzikanto, kuriam muzika rūpėjo labiau negu sociologija, o mokslo sociologija labiau negu deviacijų sociologija (Debro 1970; Becker 1970), pagrindinė idėja buvo ta, kad 'etiketės' suteikimo procesas yra politinis procesas, kuriam daro įtaką politinės ir moralinės ideologijos. Tikriausiai nėra nė vieno deviacijų sociologijos vadovėlio, parašyto iki šiol, kuriame nebūtų šios skambios H.C. Beckerio (1963: 9) citatos:

Socialinės grupės sukuria deviaciją kurdamos taisykles, kurių pažeidimas yra deviacija, ir taiko šias taisykles tam tikriems žmonėms, įvardindamos juos 'autsaideriais'. Šiuo

požiūriu deviacija yra ne atlikto veiksmo kokybė, bet greičiau kitų, primetančiųjų taisykles ir sankcijas, reakcijų išdava. Deviantas yra tas, kuriam ši etiketė buvo sėkmingiausiai priklijuota, deviantinis elgesys yra deviantinis, nes žmonės jį šitaip vadina." (aut. vert.)

Ši Beckerio išvada glaudžiai susijusi su Wirtho idėjomis ir turėjo reikšmingą poveikį socialinės deviacijos sąvokai, kuri tapo ideologine kategorija ir tebėra bendrasis reiškiny. Vadinas, socialinės deviacijos šaknų reikia ieškoti politinių interesų ir konfliktų tarp įvairių visuomenės grupių, jų idealų, gyvenimo būdų ir kultūrų kontekste. Deviacija, pasak Beckerio, slypi socialinėje sąveikoje, kur visų pirma dominuoja individai, kurie interpretuoja kitų veiksmus ir kuria moralės taisykles ('moralės verslininkai'), kurių ignoravimas ar nesilaikymas nustumia 'kitus' ('autsaiderius') į visuomenės paribius. Taigi deviacija tampa moralės ir politikos konflikto objektu. Tačiau į klausimą, ar deviacija iš tikrųjų yra tikrai socialinė ar istorinė sąvoka ir nieko bendro neturi su transcendentinėmis moralės vertybėmis, neatsakoma tiek Beckerio sociologijoje, tiek ir kitų socialinės kontrolės, o plačiąja prasme interakcionistų sociologijoje.

Deviacijų sociologija: mirties liudijimas?

Klaustukas šio pavadinimo gale atsirado neatsitiktinai, nes, viena vertus, aiškėja, kad deviacijos ir socialinės kontrolės sąvokos, susiformavusios deviacijų sociologijos istorijos ir teorijos raidoje, yra labai abstrakčios, visa apimančios ir prieštaringos. Kita vertus, klausimai, kurie susiję su šiomis sąvokomis, yra neaiškūs ir atviri. Trumpai tariant, galima pastebėti du vyraujančius požiūrius į deviacijas ir socialinę kontrolę: *pozityvistinį* ir *interakcionistinį*. Pirmajam daugiausia įtakos turėjo E. Durkheimio socialinės idėjos (ne mažiau ir kriminologinė antropologija bei C. Lombroso fantazija, kad kriminalinio elgesio priežasčių reikia ieškoti individų biologinėje prigimtyje). Šiuo

požiūriu deviacija yra *objektyvus* žmogaus elgesys, pažeidžiantis visuomenės normas, taigi deviacija yra reali ir egzistuoja kaip universalus faktas. Kita vertus, nėra universalių deviacijos formų, t.y. nėra tokio veiksmo, kuris būtų visų visuomenių visuose laikotarpiuose universaliai pripažintas kaip deviacija (su tam tikromis išlygomis mokslininkai skiria tik incestą, kuris yra nepriimtinas beveik visoms bendruomenėms (Conrad ir Schneider 1992). Kadangi pozityvistai dažniausiai nagrinėjo deviacijos priežastis, socialinė kontrolė šiame kontekste buvo suprantama instrumentiniu pagrindu kaip priemonė, stiprinanti individų konformizmą visuomenės moralės ir elgesio normų atžvilgiu. Socializacija tuomet tampa svarbia priemone individo adaptacijai ir elgesio normų išmokimui šeimoje, bendruomenėje, subkultūroje.

Interakcionistiniame požiūriu lemiamą įtaką padarė simbolinis interakcionizmas ir socialinės kontrolės (etikečių) teorijos kūrėjai, kurių nuomone, deviacija slypi kitų reakcijoje į veiksmus, kurie neatitinka dominuojančių visuomenės narių lūkesčių ir vertybių. Pozityvistų požiūriu, deviacija yra suvokiama objektyviai (t.y. deviacija kyla iš individo biologinės arba socialinės patologijos), o šioje perspektyvoje deviacija yra suprantama *subjektyviai*. Tai - 'etiketė', klijuojama žmogaus elgesiui, kitų reakcijos atžvilgiu. Tuomet deviacija tampa socialine konstrukcija (kaip moralės, ideologijos ir apibrėžimo rezultatas). Galima pažymėti, kad socialinės kontrolės sąvoka apima ne tik visuomenės kontrolės mikro-lygmenį, bet ir galios klausimą. Šiame straipsnyje neįmanoma tinkamai įvertinti kritinės kriminologijos, visų pirma M. Foucault įtakos, nes prareiktų atskiros studijos. Tačiau, kita vertus, Foucault iš dalies tik apvainikavo visą deviacijų sociologijos palikimą, nujausdamas ir *deviacijos* sąvokos neadekvatumo problemą (Foucault 1967). Foucault idėjos apie galios, valdžios ir žinojimo svorį bei deviacijų ideologinį aspektą, kaip nesunku pastebėti, jau buvo įvardintos Wirtho, Parko, Lemerto, Goffmano,

Beckerio darbuose.

Galima pažymėti, jog abu šie požiūriai yra susipynę ir darė įtaką vienas kitam. Durkheimio atveju vienoje teorijoje galima rasti ir pozityvizmo ir interakcionizmo idėjų. Durkheimio teorijoje dar iki šiol aptinkami daugumos paradigmos vyraujantys principai. Ir šita klasifikacija tinkamesnė nei teorijų klasifikavimui, o veikiau požiūrių į deviacijos ir socialinės kontrolės sąvokas nusakymui. Klausimas šiuo atveju daug svarbesnis: kaip reikėtų formuluoti klausimus apie elgesį, kuris yra nepriimtinas; kam jis nepriimtinas ir apskritai ar galima kalbėti apie deviaciją ir socialinę kontrolę?

C. Sumnerio (1994: 309) nuomone, deviacijų sociologija kaip disciplina prarado savo objektą ir todėl jai galime rašyti mirties liudijimą:

a) jei 'deviacija' yra tik specifinių situacijų, aplinkybių kontekstų ir kultūrų ypatybė, kuri skiriasi savo turiniu palyginti skirtingame laike ir erdvėje, tai deviacija tuomet nėra elgesio reiškinys;

b) skirtumo tarp deviacijos, nusikaltimo ir 'alternatyvaus' elgesio įvardijimas (E. Durkheim) yra nelogiškas, nes kai kurios deviacijos gali ir netapti nusikaltimais, kaip ir kai kurie nusikaltimai visiškai nėra deviacija;

c) bandymas atrasti bendrą deviacijos teoriją ir sąvoką buvo pagrindinė deviacijų sociologų klaida, sužlugdžiusi pačią sąvoką ir teoriją;

d) jeigu deviacija yra susijusi su vertybių klausimu, tai dar nereiškia, kad mums reikia išradingai 'socialinės deviacijos' sąvoką, nes nebuvo ir iki šiol nėra ištyrinėta, kad kai kurie nukrypimai nuo normos buvo tikrai 'socialiniai';

e) deviacijų sociologija neegzistuoja ir mes galime kalbėti tik apie cenzūros sociologiją, kuri kelia ideologijos, galios ir visuomenės konfliktų klausimus.

Ši Sumnerio pozicija skamba įtikinamai Vakarų socialinių mokslų kontekste, tačiau ką ji reiškia mums, pradedantiems atrasti deviacijų socio-

logiją, neišvengiamai susiduriantiems su moralės ir tvarkos klausimais. Ar tai rodo, kad mes turime viską užmiršti ir pradėti iš naujo, ieškodami naujos sąvokos, kuri būtų priimtinesnė mūsų rytų europietiškam mentalitetui? Mano atsakymas būtų toks: kalbėti apie elgesį, neatitinkantį tam tikrų visuomenės grupių normų, galima ir reikia, tačiau *deviacijos* sąvoka mums yra nenaudinga; ir ne tik dėl to, kad Vakaruose baigėsi deviacijų sociologijos era. *Deviacijos* sąvokoje slypi reikšmė, turinti neigiamą atspalvį, susijusi su kategorijų įvardijimu, stigmatizacija. Ar motina, kuri prieš keletą metų padėjo savo sūnui išsigelbėti nuo nežmoniškų skausmų, primindama apie iki šiol neįteisintą eutanaziją Lietuvoje, gali būti priskiriama tokiai kategorijai? Būtų labai paprasta priskirti ją 'deviantų' grupei, jeigu nekiltų dvejonų, kad mūsų gydytojai tuo neužsiima (nesąmoningai arba sąmoningai) beveik kasdien, tuo labiau, kad tokie veiksmai sustiprina mūsų kolektyvinius ir žmogiškuosius jausmus arba nurodo socialinės reformos poreikius ir kryptis (E. Durkheimas).

Deviacijos sąvokos atsisakymas jokiū būdu nereiškia, kad mes turime pamiršti tai, kas yra parašyta šioje srityje. Iš dalies neįmanoma sutikti su Sumneriu, kad mums reiktų pamiršti E. Durkheimo trichotomiją (*difference/deviance/crime*). Nūdienos kasdienybėje nuolat išgirstame tokias frazes: 'ne toks kaip kiti', 'išprotėjęs', 'keistuolė', 'iškrypėliai' ir pan. Todėl, mano nuomone, Durkheimo noras atskirti tai, kas yra nusikaltimas, ir tai, kas dar nėra nusikaltimas, arba tai, kas jau yra liga, ir tai, kas dar yra tik trumpalaikė negalė, yra svarbus mūsų visuomenei, kurioje socialinė reforma yra vykdoma atsižvelgiant veikiau į politiskai ir ideologiškai svarbius tikslus negu į institucijų reorganizavimo ir kūrimo principus ir padarinius. Lietuvos sociologijos ir kriminologijos tekstuose į įkalinimo institucijas dar nėra žiūrima kaip į socialinį institutą, kontroliuojantį ne tik nusikaltėlius, bet ir ligonius¹⁴, arba kaip į socialinę politiką, ne tik globojančią, bet ir konstruojančią mar-

ginalines grupes¹⁵. Medicina taip pat dar netyrinėta kaip socialinės kontrolės institutas, medikaliuojantis elgesį, kuris vėliau išstumia tam tikras socialines grupes į visuomenės paribį. Todėl šiuo požiūriu kyla klausimas (kuris socialinio arba kriminologinio žinojimo atžvilgiu vis dar lieka atviras): ar galima socialinį faktą (deviacija/nusikaltimas) dekonstruoti post-modernybės kontekste, jeigu jis dar nebaigtas konstruoti lietuviškame modernybės akademiniam diskurse?¹⁶

Socialinės kontrolės sąvoka ir klausimas - kokia turi būti mūsų reakcija į elgesį, neatitinkantį visuotinai pripažintų normų, - ne mažiau svarbus, o galbūt ir svarbesnis už klausimą, kas yra nusikaltimas ir koks elgesys neatitinka normų mūsų įvairėjančioje ir į Europą besijungiančioje visuomenėje. *Socialinės kontrolės* sąvoka, pasak Coheno (1985: 2), jau tapo 'mikimauzu' ir dėl to istorikams bei sociologams, studijuojantiems kalėjimų, psichiatrinių ir teismų institucijas, sudėtinga atsakyti į klausimą: ar mokytojai, tėvai, socialiniai darbuotojai, psichiatrai, policininkai, viršininkai ir t.t. iš tikrųjų užsiima tuo pačiu dalyku, t.y. socialine kontrole. Socialinės kontrolės diskursas šiuo metu taip pat pasiekė tam tikrą *status quo*, kuriame socialinių mokslų atstovai - kritinės kriminologijos atstovai, abolicionistai (ypač Šiaurinėje Europos dalyje) - visiškai atsisako 'pozityvistinio' polinkio ieškoti nusikalstamo elgesio priežasčių ir teigia, kad ne nusikaltimai, bet nusikaltimų kontrolė turi būti svarbiausias sociologų ir kriminologų objektas (Christie 1999, orig.1993; Hulsman 1986, Mathiesen 1990). Tokioje perspektyvoje labai aiški diskusija (neretai vadinama 'tinklo plėtimosi efektu') vyksta dėl klausimo, ar socialinės kontrolės tobulinimas ir plėtimas (ypač alternatyvų kriminalinėms bausmėms - probacijos, lygtinio nuteistumo, priverstinių darbų - institucinis įteisinimas) nesukuria atvirkštinės reakcijos (Cohen 1985, McMahan 1992). Kitaip tariant, klausimas (daugiau kontrolės ar mažiau kontrolės), kurį kė-

lė jau interakcionistai, teigdami, kad socialinė kontrolė ne tik sumažina, bet ir padidina 'deviacijos' kiekį, vis dar yra smalsus ir šiandien. Tačiau ar šitoks klausimas mums yra svarbus šiandien, kai sveikatos apsaugos, socialinės gerovės ir baudžiamosios teisės institucijos Lietuvoje dar tik kuriasi, ir jų reformos yra užstrigusios ne tik dėl nepakankamo finansavimo, bet ir dėl išsiskynijusios korupcijos, biurokratijos ar silpnos pilietinės visuomenės? Gal geriau būtų kelti klausimą: kokios kontrolės mes siekiame: prevencinės, integruojančios, perauklėjamosios, korekcinės, baudžiamosios, represinės, kartu pasitelkiant tokius autorius, kurie optimistiškiau žiūri į visuomenę, konfliktų sprendimus ir civilizuotesnes baudmės priemones. Čia turima galvoje susitaikymas ir žalos atlyginimas, mediacija, baudmės atlikimas bendruomenėje, edukacija (Christie 1982 ir 1989, Garland 1990, Hulsman 1986 ir 1991, Pavlich 1996, Swaaningen 1997).

Išvados

Deviacijų sociologijos istorija ir teorijos, kurių pabaigą ir mirties liudijimą paskelbė C. Sumneris, primena, kad sąvokos turi savo istoriją, kurios mes negalime ignoruoti. Socialinės kontrolės sąvoką galima vartoti, jeigu kruopščiai apibrėšime tikslus, kurių siekiame ja tikslindami. Pagrindinės socialinės kontrolės institucijos, susijusios su elgesiu, kuris balansuoja tarp 'normos' ir 'nusikaltimo', yra tiek neformalios (pirminės grupės - šeima, bendruomenė), tiek ir formalios (teisė, medicina, bažnyčia). Todėl įmanoma praktiškai taikyti *socialinės kontrolės* sąvoką ir ieškoti kažkurios vienos elgesio formos kriminalizacijos ar medikalizacijos (t.y. kaip ir kokiū būdu tam tikra elgesio forma tampa arba netampa baudžiamosios teisės arba medicinos objektu) proceso prielaidų ir padarinių. Toks požiūris būtų ypač naudingas sociologiniam žinojimui ieškant atsakymų į iki šiol mažai nagrinėtą socialinės politikos klausimą Lietuvoje: kaip formuojasi skirtingu-

mas? Kita vertus, socialinė kontrolė galima ne tik iš viršaus į apačią bet ir atvirkščiai. Todėl įmanoma tyrinėti ir technikas, kuriomis "apačios" priešinasi visuomenės elitui ir siekia panaikinti socialinę nelygybę.

'Deviacijos' terminas yra klaidinantis ir ideologiškai angažuotas, todėl jis neturi būti vartojamas, kaip ir neturi būti išradinėjamos tokios sąvokos kaip *marginalinės grupės*, *paribio bendruomenės* ar šiais laikais madinga tapusi 'asocialių šeimų' etiketė. Tokias sąvokas galima vartoti nebent istoriškai nagrinėjant tokių grupių susiformavimą, jeigu yra būtinybė aprašyti procesus, kuriems vykstant vienos ar kitos visuomenės grupės buvo kitų socialinių-politinių grupuočių, socialinės politikos, medicinos arba jėgos institucijų dėka atsidūrusios socialinėje tremtyje (Praspaliauskienė 1998, Šaulauskas 1998). Tačiau netgi ir šiuo atveju kyla pavojus išrasti naujus arba išversti angliškus terminus, pvz., *socialinė atskirtis*, *marginalai*, *mažumos*, kurie taip pat turi neigiamą ideologinį atspalvį, nusakantį skirtingas negu 'mes', ne tokias kaip 'mes' žymes. Tokie žodžiai kategoriškai apibrėžia ir grupuoja žmones pagal kriterijus ir kintamuosius dydžius, kurie sociologiškai nėra tinkamai įvertinti. Vienas dalykas yra grupuoti žmones pagal jų lytį (nors šiuolaikinė vartotojiška visuomenė ir feminizmo, anti-seksizmo bei homoseksualų socialiniai sąjūdžiai Vakaruose greitai sunaikins ir šį 'nepriklausomą' kintamąjį dydį), profesiją, amžių, tačiau visai kitas dalykas yra ieškoti panašumų ir priskirti vieną ir tą pačią etiketę nusikaltėliui, pragėrusiam savo jaunystę ir sugebančiam nužudyti vaiką, ir senutei, kuri visą gyvenimą sėdėjo ant ratukų. T.S. Szaszas (cit. iš Sumner 1994:260) pagrįstai pažymi:

Žodžiai turi savo gyvenimą. Nors ir kiek sociologai bekartotų, kad 'deviacija' nereiškia žodžio *blogesnis* arba *žemesnis* (žmogus ar kolektyvas), neigiama šio žodžio reikšmė yra įskiepyta šioje sąvokoje. [...] jie (sociologai) aprašo narcomanus arba homoseksualus kaip deviantus, bet niekados neišvardija jų kaip olimpinių čempionų arba Nobelio premijos laureatų.

Išnašos

* Straipsnio autorius nuoširdžiai dėkoja Švedijos institutui ir asmeniškai Linkopingo universiteto prof. Marie-Louise Sanden bei Goteborgo universiteto doc. Abby Peterson už visokeriopą pagalbą ir suteiktą galimybę naudotis Švedijos universitetų akademiniais ištekliais ruošiant šio straipsnio tekstą.

¹ Vytauto Didžiojo universitete į sociologijos specialybės studentų mokymo programas 1997 m. buvo įtraukta nauja disciplina “Socialinė deviacija”, kurią man, kaip doktorantui, reikėjo dėstyti, nors literatūros šia tema VDU bibliotekoje galima buvo rasti nebent *Sociologijos įvadų* vadovėliuose (anglų kalba). Sociologijos kursai, panašiais pavadinimais taip pat yra dėstomi Vilniaus ir Klaipėdos universitetuose.

Beje, berašant šį rašinį, paskutiniame žurnalo “Sociologija”: Mintis ir veiksmas” (2000/1-2) leidinyje deviantinio elgesio sociologijai skirtas išstis skyrius, į kuri man jau neišvengiamai tenka reaguoti turint omenyje, kad lietuviškasis diskursas pradedamas formuoti atsiradus spausdintam žodžiui.

² Pavyzdžiui, Nyderlandų aboliucionistas L. Hulsmanas (1991: 682) teigia, kad netgi negalime kalbėti apie konkrečios teisinės sąvokos kaip *nusikaltimas* ontologinę realybę, nes nusikaltimai kaip ir bet kurie kiti žmogaus veiksmai priklauso nuo socialinio konteksto, kuriame jie vyksta. *Kriminalumo* sąvokai priskirtini patys įvairiausi nusikaltimai (smurtas šeimoje, chuliganizmas gatvėje, įsilaužimas, aplinkos teršimas ir t.t.) turi bendro tik tai, kad baudžiamoji teisė prieš juos yra įpareigota imtis teisėtų sankcijų. Jokia bendra struktūra negali paaiškinti tokio elgesio motyvacijos, padarinių ar prevencijos priemonių.

³ Teorijų klasifikavimas šiame straipsnyje nėra toks svarbus, nes kalbant apie ‘deviacijas’ ir ‘socialinę kontrolę’ literatūroje yra atrandami įvairiausi apibrėžimai ir teorijų klasifikacijos. Šiame darbe naudosisi Conrado ir Schneiderio (1992) deviacijų teorijų klasifikacija, pagal kurią skiriami du pagrindiniai deviacijų supratimo požiūriai ir teorijos: pozityvistinis ir interakcionistinis. Į pastarąjį Conradas ir Schneideris įtraukia ir etikečių teorijas bei socialinės kontrolės teorijas. Tačiau istorinio aiškumo ir mano intencijų aptarti tiek *deviacijos*, tiek ir *socialinės kontrolės* sąvokas teorijų kaitos istorinėje perspektyvoje dėlei, straipsnio medžiagą suskirsčiau pagal jų chronologiją ir tą klasifikaciją, kurią naudojo C. Sumneris (1994). Taip pat, išskyrus keletą atvejų, šiame darbe nedarau didelio skirtumo tarp krimi-

nologijos ir sociologijos. Kriminologijos mokslas buvo toks pat mokslas kaip ir sociologija, nes abi šios disciplinos nagrinėjo nusikaltimus, o kartu ir platesnes socialines problemas. *Kriminologijos* sąvoka apima daugelį susijusių disciplinų: kriminalinę antropologiją, kriminalinę psichiatriją, nusikaltimų sociologiją ir t.t. (King ir Wincup 2000)

⁴ Abi šias metaforas pasiskolinau iš S. Coheno (1987, orig. 1972), kuris vaizdžiai aprašė žiniasklaidos polinkį kurti grėsmės atmosferą, kurios fone mes matome daugiau deviacijų, jaučiame didesnę nusikaltimų baimę ir taikome griežtesnes sankcijas arba bausmes (taip pat žr.: Dobryninas 1995).

⁵ Modernizacijos procesą galima apibrėžti kaip socialinių procesų visumą, apimančią pramoninio ir monopolinio kapitalizmo augimą bei gerovės valstybės kūrimąsi (Berman 1983:16). Šis reiškinys, pasak Sumnerio (1994:4), sociologų dažnai apibūdinamas kaip procesas, susijęs su tradicinės socialinės kontrolės nykimu, o kriminologų – su nusikaltimų augimu.

⁶ C. Sumneris (1994), nepaisydamas Durkheimio lyties, vadina jį deviacijos sociologijos motina, iš kurios gimė idėja apie deviacijas. (Iš tikrųjų Durkheimui sociologijos kaip disciplinos įtvirtinimas rūpėjo daugiau nei ‘deviacija’ ir deviacijų diskurso plėtra). Metaforiškai šios disciplinos tėvo nuopelnus jis priskiria ‘abejonei’ kaip pagrindinei modernybės ypatybei, o Čikagos mafijos tėvą Al Capone’ę laiko deviacijų sociologijos krikštateviu. (Al Capone’ė buvo ypatingas nusikaltėlis, kuris “reformavo” nusikaltimų pramonę ir naudojo korupcijos, terorizmo ir korporatyvizmo elementus, pelnydamas plačiųjų masių populiarumą ir sulaužydamas sustabarėjusį mitą apie nusikaltėlių degeneraciją ir prigimtinį išsigimimą.)

⁷ Pasak Durkheimio (1970, orig. 1897), ‘naujumų’, ‘malonumų’ ir ‘sensacijų’ troškulys slypi socialinėje moralės de-reguliacijos būsenoje, kuri yra viena iš ryškiausių modernybės ypatybių bei vienas iš kultūros veiksnių, lemiančių šiuolaikinių lytinių nusikaltimų ir deviacijos augimą. Panašiai jis aiškina ir visa apimantį moraliniu požiūriu ‘de-reguliuojamą’ godumą kaip vieną svarbiausių turto siekimą neteisėtai būdais paaiškinančių kultūros veiksnių. Čia galima atrasti paralelę tarp E. Durkheimio ir R. Mertonio (1997, orig. 1938) požiūrių į visuotinai pripažintų normų spaudimą atskiram individui ir atitinkamus padarinius.

⁸ Pozityvistų požiūriu deviacija yra reali, ji slypi tiek tuose

žmonėse, kurie atlieka deviacinius veiksmus, tiek tuose, kurie gali į ją reaguoti. Tai - deviantinis elgesys 'pats iš savęs' (t.y. nepriklausomas nuo visuomenės normų). Pozityvistai daugiausia dėmesio skyrė deviacijų priežastingumo nustatymui, todėl jų pagrindinės problemos yra susijusios su klausimu, kodėl 'jie' šitaip elgiasi. Pozityvistai sociologai deviacijos priežastis siejo su socialine arba kultūros aplinka arba socializacija. Labai dažnai pozityvistinė sociologija ir kriminologija literatūroje vadinamos *ortodoksinėmis* (žr. Downes ir Rock 1982). Kaip vieną iš ryškiausių pozityvizmo šalininkų reikia paminėti, kaip teisingai pažymi C.Sumneris (1994:71), kriminalinės antropologijos (bet ne kriminologijos) išradėją Cezarį Lombrosą, kuris tikėjo nusikaltėlių biologine prigimtimi.

⁹ Pagrindinis E. Sutherlando *diferencinės asociacijos* teorijos postulatų teigia, kad nusikalstamas elgesys yra delinkventinėje subkultūroje išmokytų ir įsisavintų normų rezultatas.

¹⁰ E. Lemerto *Socialinė patologija* buvo išleista tais pačiais 1951 m., kai pasirodė T. Parsonso *Socialinė sistema* ir nors pastarasis šiame kontekste nėra aptariamas, reikėtų paminėti Sumnerio (1994) idėją, kad šie metai gali būti įvardijami kaip deviacijų sociologijos įtvirtinimas.

¹¹ Šiame kontekste galime aiškiai pastebėti, kad šios idėjos susišaukia su istoriko ir filosofo M. Foucault mintimis, nors iki šiol dar nėra įrodyta, ar, berašydamas savo garsųjį veikalą *Disciplinuoti ir bausti: Kalėjimo gimimas*, M. Foucault buvo susipažinęs su E. Lemerto darbais (C. Sumner 1994: 183).

¹² Lemertui buvo svarbu pademonstruoti, kaip deviantas įgauna 'deviantinį' identitetą; todėl jis nustatė tris deviacijos tipus: pirminę (situacinę), antrinę ir sistemine deviacijas. *Antrinės deviacijos* sąvoką lietuviškai būtų

galima perteikti *pastebėtos deviacijos* terminu. 'Pastebėtais deviantais' Lemertas vadino tuos žmones, kurie po kitų reakcijos į deviantinius veiksmus arba prima arba nepriima deviantinį identitetą. Subkultūrą Lemertas (1951:44) suvokė kaip vieną iš esminių sisteminės deviacijos komponentų. Subkultūra – tai tam tikra socialinė organizacija, kuri turi savo nustatytus vaidmenis ir 'mores', kurie 'profesionalizuoja' deviantinės grupės narių elgesį.

¹³ Goffmano (1968b: 123) nuomone, deviacija yra socialinis statusas ar kategorija, kuri tipiškai susiformuoja vykstant stigmatizacijos, bausmės ir socialinės atskirties procesui. Pagrindinė jo išvada teigia, kad deviacijos pavojus slypi ne pačioje deviacijoje (pvz., narkotikų vartojime), bet 'kultūriškai susiformavusiuose ir socialiai išsisknijusiuose stereotipuose, kurie suprantami kaip deviacijų simptomai'.

¹⁴ 'Totalinių' institucijų ir tokių sovietinių atgyvenų egzistavimas kaip Vilniaus socialinės ir psichologinės reabilitacijos įstaiga (SPRI, Rasų g.), kurioje 'reabilituojami' AT pažeidimus padarę priklausomybės ligomis sergantys žmonės, rodo, kad Lietuvoje nusikaltėliai ir ligoniai dar nėra atskirtos sąvokos.

¹⁵ Aplankius Lietuvos psichoneurologinius pensionatus (jų yra apie 60), kuriuose gyvena ir seneliai, psichines negales išgyvenę žmonės bei vaikai, arba besikuriančias ir pertvarkomas vaikų nusikalstamumo prevencijos institucijas (pvz., Kauno VPK Vaikų ir jaunimo socialinės pagalbos centrą), aiškėja socialinės kontrolės 'tinklo' plėtimosi ir atvirkštinės reakcijos vizija, apie kurią kalbėjo S. Cohenas (1985).

¹⁶ Šis klausimas kilo diskutuojant ir susirašinėjant su dr. A. Dobryniniu.

Literatūra

Acus A. (2000) "Deviantinis elgesys", *Sociologija. Mintis ir veiksmai* 2000 Nr.1/2, p.72.
 Becker H. C. (1963) *Outsiders*, New York: Free Press.
 Becker H. C. 1970. *Sociological Work: Method and Substance*, New Brunswick: Transaction Books.
 Berman M. (1983) *All That is Solid Melts into Air*. London: Verso.
 Black D. (red.) (1984) *Towards a General Theory of Social Control* (Vol. 1: Fundamentals; Vol. 2: Selected Problems). London: Academic Press.
 Conrad P. ir Schneider J. W. (1992) *Deviance and Me-*

dicalisation: From Badness to Sickness, Philadelphia: Temple University Press.

Cohen S: (1987, orig. 1972) *Folk Devils and Moral Panics: The Creation of the Mods and Rockers*, Oxford: Basil Blackwell.

Cohen S. (1985) *Visions of Social Control* Cambridge: Polity Press.

Christie N. (1982) *Limits to Pain*, Oxford: Martin Robertson.

Christie N. (1989) *Beyond Loneliness and Institutions: Communes for Extraordinary People*, Oslo: Norwegian

- University Press.
- Christie N. (1999, orig. 1993) *Nusikaltimų kontrolė kaip pramonė: Į Gulagą Vakarų stiliumi* (vert. A. Degutis), Vilnius: Eugrimas (ALK).
- Dahl S.T. (1977) "State Intervention and Social Control in Nineteenth-Century Europe", in *Contemporary Crisis*, 1 (1977) p. 163-187.
- Debro J. (1970) "Dialogue with Howard S. Becker", in *Issues in Criminology*, 5(2) p.159-179
- Dobryninas A. (1995) "Crime and Political Change in Lithuania" (51-os Tarptautinės Kriminologų konferencijos medžiaga) Warsaw.
- Course on Criminology, Warsaw 1995.
- Downes D. ir Rock P. (1982) *Understanding Deviance*, Oxford: Clarendon.
- Durkheim E. (1966, orig. 1895) *The Rules of Sociological Method* (transl. S.A. Solovay and J.H. Mueller, red. G.E.G. Catlin). New York: Free Press.
- Durkheim E. (1970, orig. 1897) *Suicide* London: Routledge and Kegan Paul.
- Fine B. (1986) "What is Social about Social Control?", in *Contemporary Crisis*, 1986,10.3 p.321-327.
- Foucault M. (1967) *Madness and Civilisation: A History of Insanity in the Age of Reason*, London: Tavistock.
- Garland D. (1990) *Punishment and Modern Society*, Oxford: Oxford University Press.
- Goffman E. (1968a) *Stigma*, Harmondsworth: Penguin.
- Goffman E. (1968b) *Asylums*, Harmondsworth: Penguin.
- Hulsman L. (1986) "Critical Criminology and the Concept of Crime", in *Contemporary Crisis* 10, 1986: p. 63-80.
- Hulsman L. (1991) "The Abolitionist Case: Alternative Crime Policies" iš *Israel Law Review* Vol. 25, 1991 Nr.3-4, p. 681-709.
- King D.R. ir Wincup E. (2000) *Doing Research on Crime and Justice*, Oxford: University Press.
- Sumner C. (1994) *The Sociology of Deviance: An Obituary*. Buckingham: Open University Press.
- Lemert E. (1951) *Social Pathology*, New York: McGraw-Hill.
- Mathiesen T. (1990) *Prison on Trial: A Critical Assessment*, London: Sage.
- McMahon M. (1992) *The Persistent Prison? Rethinking Decarceration and Penal Reform*, Toronto: University of Toronto Press.
- Mead G.H. (1918) "The Psychology of Punitive Justice", *American Journal of Sociology* 23 (5), p.p. 577-602
- Mead G.H. (1934) *Mind, Self, and Society* (ed. C. W. Morris) Chicago: University of Chicago Press.
- Merton R. (1997, orig. 1938) "Socialinė struktūra ir anomija" (lietuv. vert.), *Sociologija: Mintis ir veiksmai*, 1997 Nr.1.
- Mills C.W. (1959) *Sociological Imagination*, New York: Oxford University Press.
- Park R.E. (1921) "Sociology and the Social Sciences: The Social Organism and the Collective Mind", *American Journal of Sociology*, 27(1), p. 1-21.
- Pavlich C.G. (1996) *Justice Fragmented: Mediating Community Disputes under Postmodern Conditions*, London and NY: Routledge.
- Praspaliauskienė R. "(1998) Marginalinės visuomenės grupės Lietuvoje XVIII a. – XIX a. pirmoje pusėje" [rankraštis]: daktaro disertacija, VDU ir LII.
- Swaaningen R. (1997) *Critical Criminology: Visions from Europe*, London: Sage.
- Šaulauskas M.P. (1998) "Postkomunistinės revoliucijos želmenys: į postmodernią Lietuvą?", *Sociologija. Mintis ir veiksmai*, 1998 (2) p. 77.

Įteikė 2000 11 15

Pateikė spaudai 2000 12 16

Arnas Zdanevičius
Sociologijos katedra, VDU
Donelaičio 52, Kaunas